

De comeback van de familiesociologie in Vlaanderen en Nederland

Dimitri Mortelmans & Anne-Rigt Poortman

Voor u ligt een themanummer over familiesociologie in Vlaanderen en Nederland. De bestudering van relaties, gezinnen en families kent een lange traditie in de lage landen, maar heeft pas de afgelopen tien, vijftien jaar echt een hoge vlucht genomen. In Nederland werd de stand van zaken binnen de familiesociologie in 1996 in een rapport van de Sociaal Wetenschappelijke Raad omschreven als 'zorgelijk' (SWR 1996, 41). Het familiesociologisch onderzoek was niet erg populair toentertijd en het onderzoek dat er was, vond her en der verspreid over Nederland plaats (bv. op het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, de Universiteit Utrecht en de Universiteit van Amsterdam). De situatie in Vlaanderen was omstreeks die tijd niet veel beter. Enkel aan de KULeuven (Centrum voor Bevolkings- en Gezinsonderzoek) en aan de Universiteit Antwerpen (Gezinsdemografisch Panel PSBH) bestonden onderzoeksploegen die zich met familiesociologie pur sang bezig hielden. Buiten de universiteit werden veel studies uitgevoerd aan het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie (CBGS) dat onderdeel uitmaakte van de Vlaamse overheid. Aan de VUB kwam familiesociologie zijdelings aan bod via de demografie (Interface Demography) of de arbeidsociologie (TOR). Kortom, ondanks de grote demografische veranderingen die zich sinds de jaren vijftig hadden voorgedaan, zoals de toename in het aantal scheidingen en de stijgende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, was er maar weinig wetenschappelijk onderzoek naar deze veranderingen en hun implicaties voor families.

Sindsdien is er veel ten goede veranderd. Zo constateert Dykstra reeds in 2006 dat het beter gaat met de Nederlandse familiesociologie dan midden jaren negentig (Dykstra 2006, 225). Als belangrijke impulsen noemt zij het benoemen van hoogleraren op het terrein van de familiesociologie, de start van grote familiesociologische onderzoeksprogramma's en daarmee de aanwas van jonge onderzoekers, en in het bijzonder de beschikbaarheid van nieuwe data over families (*ibid.*). Ingegeven door de grote demografische ontwikkelingen op het gebied van relatie en gezin, zijn gegevens verzameld over tal van aspecten van primaire relaties, met de Netherlands Kinship Panel Study (NKPS) als grootste

dataverzameling. In Vlaanderen deed zich iets later dan in Nederland eenzelfde ontwikkeling voor. Tussen 2000 en 2006 werd de onderzoeksinfrastructuur en de onderzoekscapaciteit danig in het gedrang gebracht door het stopzetten van het gezinsdemografisch panel PSBH en het opheffen van het CBGS. Enkel het tijdbestedingsonderzoek bleef hiervan gespaard. Maar net als in Nederland bundelden ook de Vlaamse onderzoekers hun krachten en realiseerden op die manier een doorstart van de Vlaamse familiesociologie. De meest zichtbare realisatie hiervan is de studie 'Scheiding in Vlaanderen' waar sociologen van alle Vlaamse universiteiten hun schouders gezet hebben onder de uitbouw van een nieuwe onderzoeksinfrastructuur gericht op het bestuderen van de gevolgen van echtscheiding. Naast nationale studies, zag het nieuwe millennium ook de opkomst van nieuwe internationale studies (bv. de European Social Survey en de Generations and Gender Surveys) die het familiesociologisch onderzoek in Nederland en Vlaanderen nieuw leven inbliezen. Veel van deze internationale studies bevatten rijke informatie over relaties, gezinnen en families. Het betekende de opkomst van het landenvergelijkend familiesociologisch onderzoek in de lage landen. Het vrijkomen van goed vergelijkbare gegevens leidde tot internationaal vergelijkend onderzoek naar de invloed van de macrocontext op families. Het op grote schaal en gratis verspreiden van de gegevens stimuleerde bovendien ook het onderzoek en verlaagde de drempel voor familiesociologische masterscripties.

Dit themanummer toont het resultaat van bovengeschetste positieve ontwikkelingen binnen de familiesociologie. Enige bescheidenheid is hier op zijn plaats, want hoewel de oproep om papers in te dienen onder zowel Nederlandse als Vlaamse familiesociologen werd verspreid, zijn de Vlaamse bijdragen in dit themanummer veruit in de meerderheid. Dit betekent niet dat er nauwelijks familiesociologisch onderzoek in Nederland gedaan wordt – integendeel volgens de Nederlandse redacteur. De bijdragen zijn daarmee dan ook minder representatief voor het Nederlandse familiesociologische onderzoek dan voor het onderzoek dat thans in Vlaanderen wordt verricht. Ook willen we niet pretenderen dat het themanummer een uitputtend overzicht geeft van de Vlaamse gezinssociologie. Veel onderzoeken haalden het themanummer niet omdat ze zich slechts in de planningsfase bevonden of omdat de eerste resultaten nog niet beschikbaar zijn. Desalniettemin toont dit themanummer de hernieuwde dynamiek binnen de familiesociologie en geeft het een goed beeld van de stand van zaken binnen de Nederlandse en Vlaamse familiesociologie. De bijdragen, en in het bijzonder de gelijkenissen tussen de bijdragen, illustreren een aantal in het oog springende kenmerken van de familiesociologie anno nu.

Ten eerste kunnen we concluderen dat de familiesociologie floreert in Vlaanderen en Nederland. Als reactie op onze oproep voor inzendingen kwam een groot aantal abstracts binnen. Ook het aantal uiteindelijke bijdragen is zodanig groot dat het themanummer meer dan een dubbelnummer is geworden. Niet alleen de kwantiteit maar ook de kwaliteit van de bijdragen geeft aan dat de familiesociologie floreert. Het wetenschappelijke niveau van de bijdragen kan zich naar onze mening meten met het internationale niveau van het onderzoeksveld.

Ten tweede valt op dat de artikelen merendeels kwantitatief empirisch onderzoek betreffen. Met uitzondering van Veltkamp en Grunow, maken de auteurs van de bijdragen gebruik van enquêtegegevens en baseren hun conclusies op kwantitatieve analysemethoden. Deze overeenkomst tussen de artikelen is niet toevallig. Geavanceerde kwantitatieve onderzoeksmethoden zijn steeds meer in zwang geraakt de afgelopen jaren en het leeuwendeel van het onderzoek dat binnen de familiesociologie in Vlaanderen en Nederland gedaan wordt, is thans empirisch en kwantitatief van aard.

Een derde opvallende gelijkenis tussen de bijdragen is dat ze zich grotendeels baseren op recente, bestaande data. Het meest opvallend in dit opzicht zijn het relatief grote aantal artikelen rond de nieuwe database 'Scheiding in Vlaanderen' (SIV), maar ook de andere bijdragen maken gebruik van recent verzamelde gegevens. Het gebruik van dergelijke databestanden, illustreert dat de familiesociologie een flinke impuls heeft gehad door het beschikbaar komen van mooie nieuwe gegevens – zoals al door Dykstra (2006) werd aangegeven. Deze impuls is mogelijk omdat de gegevens steeds vaker na afronding van de dataverzameling vrij worden gegeven en algemeen toegankelijk zijn (zoals bijvoorbeeld de NKPS en de SIV).

Ten vierde hebben de bijdragen in dit themanummer gemeen dat de empirische analyses theoretisch gestuurd zijn en niet alleen beschrijvend van aard zijn. Ook dit is naar onze mening kenmerkend voor de familiesociologie van nu. De familiesociologie is het beschrijvend niveau ontstegen; parallel aan de methodologische ontwikkelingen (*i.c.* de steeds geavanceerdere analysemethoden) heeft de familiesociologie zich ook theoretisch ontwikkeld – zij het in mindere mate. Vooral het levensloopperspectief heeft de familiesociologie een theoretische tool in handen gegeven waarmee verschijnselen theoretisch kunnen worden geplaatst (Dykstra 2006).

Ten vijfde zien we in de bijdragen de toegenomen internationalisering binnen de familiesociologie terug. Steeds meer onderzoek is internationaal vergelijkend onderzoek en dataverzamelingen vinden in toenemende mate in een internationaal kader plaats. Hoewel het aantal nationale bijdragen de overhand heeft, zien we dat de bijdragen van Dronkers en De Lange en van Neels en Theunynck zich baseren op internationale gegevens en een vergelijkend perspectief hanteren. Dergelijke internationale onderzoeken laten het belang van de maatschappelijke context zien waarin families zich bevinden.

Ten zesde illustreert dit themanummer dat de onderzoeksvragen binnen de familiesociologie een hoog actualiteitsgehalte hebben en aansluiten bij belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen. De grote thema's van dit themanummer zijn echtscheiding en de balans tussen werk en privé. Het relatief grote aantal bijdragen over deze thema's zal deels komen door de beschikbaarheid van nieuwe databestanden als de SIV en de signatuur van de hoofdredacteurs. Het zijn echter ook thema's die aansluiten bij twee maatschappelijke trends, die binnen de familiesociologie als de belangrijkste trends van de afgelopen decennia worden gezien (Bianchi 2000, 401): de toename in het aantal echtscheidingen en de

toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Beide trends hebben maatschappelijke zorgen opgeroepen over het huidige gezinsleven, zoals zorgen over de mogelijke problemen voor ouders en kinderen na scheiding en de kwestie of werk en gezin wel goed te combineren zijn. Het is dan ook niet verwonderlijk dat relatief veel bijdragen gaan over deze actuele maatschappelijke thema's. Ook de andere bijdragen sluiten aan bij de grote maatschappelijke vraagstukken van dit moment. Zo sluit het artikel van Delcourt, De Donder en Verté aan bij het thema van de vergrijzing en de zorgen die spelen over hoe ouderen behandeld worden. Het artikel van De Goede en collega's speelt in op het thema van criminaliteit dat hoog op de maatschappelijke en politieke agenda is komen te staan in de afgelopen jaren.

Ondanks de grote gemene delers die naar onze mening kenmerkend zijn voor de huidige stand van zaken binnen de familiesociologie, hebben de bijdragen ook elk hun eigen specifieke perspectief op familiesociologische thema's. Zoals gezegd centreren de bijdragen zich rond twee grote thema's: scheiding en de combinatie van arbeid en gezin. Daarnaast zijn er nog bijdragen over bijzondere groepen in de samenleving, die maatschappelijk interessant zijn.

De bijdragen rond scheiding zijn verzameld in het eerste en tweede deel van het themanummer. Deze bijdragen richten zich opvallend genoeg allemaal op de gevolgen (en niet de oorzaken) van scheiding. De meeste artikelen richten zich op de gevolgen voor kinderen (deel één van dit themanummer), en in mindere mate op de gevolgen voor ouders (deel twee van dit themanummer). Dit is kenmerkend voor het scheidingsonderzoek in het algemeen. De gevolgen die bestudeerd worden zijn divers van aard, en variëren van meer gebruikelijke uitkomstmaten als onderwijsprestaties en het welbevinden van kinderen tot minder vaak onderzochte gevolgen zoals contact tussen grootouders en kleinkinderen. Verder valt op dat alle bijdragen over scheiding (impliciet of expliciet) ingaan op de vraag welke gescheiden mensen nu beter af zijn. Men doet dit wel op verschillende manieren. Ten eerste doen de auteurs dit door niet te kijken naar het effect van scheiding *sec*, maar naar verdere nuances binnen de groep van gescheiden personen. Dit is onzes inziens een logische ontwikkeling. Veel onderzoek laat zien dat scheiding tal van negatieve gevolgen heeft voor ouders en kinderen (voor een overzicht, zie Amato 2000). Daarmee wordt het interessant om te onderzoeken voor wie de gevolgen nu minder groot of juist groter zijn. Een verder onderscheid binnen de groep van gescheiden mensen is een aangewezen manier om dit te onderzoeken. Ten tweede onderzoeken een aantal auteurs welke gescheiden mensen beter af zijn door de bredere maatschappelijke context centraal te stellen. Hier gaat het om internationaal of nationaal onderzoek naar de effecten van de sociaaldemografische context en beleidsmaatregelen voor de gevolgen van scheiding. Dergelijk onderzoek geeft inzicht in de maatschappelijke condities waaronder de gevolgen van scheiding meer of minder negatief zijn.

De bijdragen laten unaniem zien dat scheiding geen uniform verschijnsel is in haar gevolgen voor ouders en kinderen; sommige gescheiden mensen en hun kinderen zijn beter af dan anderen. Ten eerste blijken individuele eigenschappen

en huishoudkenmerken te zorgen voor heterogeniteit in de gevolgen van scheiding. Zo blijkt dat de verblijfsregeling na scheiding een belangrijke rol speelt voor de ernst van de gevolgen. De studie van Jappens en Van Bavel toont aan dat een scheiding weliswaar leidt tot minder frequent contact tussen grootouders en kleinkinderen, maar dat het contact minder afneemt (of zelfs toeneemt) voor grootouders wier kleinkinderen bij hun zoon of dochter zijn blijven wonen dan wanneer de kleinkinderen bij hun voormalige schoonzoon/dochter verblijven. Ook de bijdrage van Pasteels, Corijn en Mortelmans illustreert het belang van de verblijfsregeling, maar dan voor ouders – in het bijzonder moeders. Moeders wier kinderen bij hen gaan wonen na scheiding hebben een kleinere kans op een nieuwe partner, en daarmee ook minder mogelijkheden om de negatieve gevolgen te boven te komen, dan moeders die geen inwonende kinderen hebben. Vanassche en Matthijs laten zien dat zelfs na het aangaan van een nieuwe partnerrelatie, de verblijfsregeling een rol blijft spelen voor het welzijn van ouders en kinderen. Zij gaan na wat het belang van de verblijfsregeling is voor de kwaliteit van de relatie tussen stiefouders en stiefkinderen. Ook hier speelt de verblijfsregeling een grote rol: vooral stiefouders die bij de stiefkinderen inwonen (zoals in moeder- of vaderverblijf) hebben een goede relatie met hun stiefkinderen. Niet alleen de verblijfsregeling, maar ook de opvoedingsstijl van gescheiden vaders zorgt voor variaties in het welbevinden van kinderen. De bijdrage van Bastaits, Ponnet en Mortelmans toont onomstotelijk aan dat vaders een verschil kunnen maken. Of de kinderen nu bij de moeder, de vader of afwisselend bij beiden wonen, een autoritatieve, vaderlijke opvoedingsstijl doet kinderen goed. Tot slot blijken ook individuele sociaaldemografische kenmerken van gescheiden personen te zorgen voor variatie in de gevolgen van scheiding. Zo blijkt uit de studie van Pasteels, Corijn en Mortelmans dat oudere gescheiden mensen en gescheiden mannen met een laag opleidingsniveau in het nadeel zijn: zij vinden minder snel een nieuwe partner na scheiding, en hebben hiermee minder kans de gevolgen te boven te komen, dan jongere gescheiden mensen of hun hoger opgeleide tegenhangers.

Ten tweede laten de bijdragen in dit themanummer het belang zien van de bredere maatschappelijke context, los van de kenmerken van de gescheiden personen zelf. De gevolgen van scheiding variëren afhankelijk van de maatschappelijke context waarin gescheiden mensen zich bevinden. Vanderheyden en Mortelmans gaan na wat het effect van alimentatie is op het arbeidsaanbod van gescheiden vrouwen en daarmee op het economisch welzijn van vrouwen op lange termijn, omdat betaald werk de financiële achteruitgang na scheiding compenseert. Gescheiden vrouwen die recht hebben op kinderalimentatie en partneralimentatie participeren aanzienlijk minder vaak op de arbeidsmarkt. Aangezien het recht op alimentatie binnen de wettelijke kaders van het overheidsbeleid wordt vastgesteld, laat deze studie indirect het arbeidsontmoedigende effect zien van ruimhartig overheidsbeleid ten aanzien van alimentatie – ook al is de studie niet internationaal vergelijkend. Een meer directe studie naar de rol van de maatschappelijke context is de bijdrage van Dronkers en De Lange. Hier gaat

het om internationaal onderzoek naar de conditionerende rol van hoe gewoon scheiding geworden is. De verschillen in onderwijsprestaties tussen kinderen uit één- en tweoudergezinnen worden groter naarmate het percentage alleenstaande moeders in een land of op de school toenemen. Ook hier blijkt dus weer dat de bredere maatschappelijke context uitmaakt voor de ernst van de gevolgen van scheiding.

De bijdragen over de combinatie van arbeid en gezin in deel drie van dit themanummer concentreren zich op de beleving van tijd. Het gevecht om de tijd tussen de arbeidsmarkt en het familieleven kan uitgaan van een conflictperspectief waarin touwtrekken leidt tot opschuiven naar deze of gene zijde. Het kan ook leiden tot een integratieperspectief waar niet werk of privé wint, maar waar de beleving van tijd een andere verhouding creëert tussen beide levenssferen. De bijdrage van Minnen, Van Tienhoven, Glorieux en Daniels kijkt naar de gezinszijde van dit verhaal en bestudeert hoe de tijd in gezinnen 'gelijktijdig' dan wel 'samen' wordt doorgebracht. Hun uitgangspunt hierbij is dat samen activiteiten doen niet noodzakelijk impliceert dat er ook een (kwaliteitsvol) contact is tussen partners in een gezin. Uit een analyse op het tijdsbestedingsonderzoek tonen zij aan dat het in kaart brengen van 'parallele' tijd belangrijke verschillen tussen mannen en vrouwen boven brengt die een loutere meting van synchrone tijd zouden verhullen.

Niet zozeer het ervaren, dan wel de manier van omgaan met tijdsconflicten, staat centraal in de bijdrage van Laurijssen en Glorieux. Zij vertrekken van de vaststelling dat veel onderzoek naar de werk-privé balans kijkt naar factoren die een invloed hebben op het ontstaan van conflicten tussen werk en het gezinsleven. De aanloop tot botsingen is belangrijk om te begrijpen, zo argumenteren ze, maar even belangrijk is ook te kijken naar hoe gezinnen vervolgens met het conflict omgaan. Met behulp van panelgegevens (SONAR) wordt een analyse uitgevoerd die nagaat in welke mate jonge werkende vrouwen enerzijds tijdsdruk ervaren en anderzijds strategieën ontwikkelen om met die druk om te gaan. Het wijzigen van de arbeidsparticipatie (deeltijds werk) blijkt een centrale sleutel hierin. Belangrijk is evenwel dat de auteurs ook aantonen dat het gebruik van panelmethoden verrassend nieuwe inzichten aanreiken die regelmatig vastgestelde verbanden uit cross-sectioneel onderzoek in een nieuw perspectief plaatsen. Zo blijkt de gerapporteerde werkdruk van de vrouwen niet de oorzaak van de ervaren tijdsdruk maar eerder een gevolg.

Ook de bijdrage van Neels en Theuninck gaat verder op de arbeidsparticipatie van jonge vrouwen. Hun perspectief is echter niet longitudinaal maar internationaal vergelijkend. Gebruik makend van de Generations and Gender Surveys onderzoeken beide auteurs in welke mate gezinskenmerken en opleidingsniveau een verklaring kan zijn voor de voltijdse participatie van vrouwen op de Europese arbeidsmarkt. De resultaten bevestigen eerder onderzoek dat ouderschap tot gevolg heeft dat vrouwen de arbeidsmarkt (gedeeltelijk) verlaten. Maar het arbeidsmarkttraject van vrouwen in hun verdere levensloop verschilt aanzienlijk zowel naar gelang de lidstaat die bestudeerd wordt als naar het opleidingsniveau

van vrouwen. In sommige landen is er een duidelijke 'terugkeer' naar voltijdse arbeidsmarktparticipatie daar waar in andere landen vrouwen deeltijds blijven werken eens ze die stap gezet hebben.

Veltkamp en Grunow nemen in dit themanummer een bijzondere plaats in, en wel om twee redenen. Ten eerste focust hun studie op gezinsbeleid en de mate waarin dat beleid doorsijpelt in de samenleving. Ten tweede neemt de bijdrage een eigen plaats in omdat het als enige gebruik maakt van kwalitatieve onderzoeksmethoden (*i.c.* expertinterviews) om de probleemstelling te beantwoorden. Als thema bij hun onderzoek staat de nadruk op het combineren van werk en gezin in het Nederlandse (en bij uitbreiding Europese) gezinsbeleid centraal. De auteurs gaan na in welke mate de nadruk in het beleid op gedeeld kostwinnerschap ook aanwezig is bij gezinsprofessionals (bijvoorbeeld jeugdverpleegkundigen). De bijdrage toont aan dat, ondanks een ideaal van gelijkwaardige participatie van mannen en vrouwen, toch de seksespecifieke koppeling van vrouwen en zorg in het discours van gezinsprofessionals blijft doorklinken.

Het laatste deel van het themanummer bundelt familiesociologisch onderzoek dat zich richt op specifieke groepen in de samenleving: gedetineerden enerzijds en thuiswonende, oudere vrouwen anderzijds. De Goede, Nieuwbeerta, Van der Lippe, Dirkzwager en Reef onderzoeken in hun bijdrage in welke mate partners van gedetineerden gelijk op hun levensgezel(in) in detentie. Het onderzoek werd uitgevoerd bij Nederlandse gedetineerden. Zij werden niet alleen bevraagd over hun ervaring met de detentie maar ook over hun partnerrelatie. Een Bonnie en Clyde-verhaal komt uit de resultaten niet naar voor. Partners gelijk in sterke mate op elkaar in demografische en sociaaleconomische termen maar veel minder in termen van criminele achtergrond.

Delcourt, De Donder en Verté richten zich in hun studie op thuiswonende, oudere vrouwen. Hoewel deze populatie vaak centraal staat in de studie van intergenerationele relaties, vragen zij aandacht voor de duistere zijde van het familieleven door hun onderzoek te richten op oudermis(be)handeling. Deze focus is belangrijk in het kader van zowel een vergrijzende samenleving waarin de populatie van thuiswonende ouderen steeds groter wordt, maar ook in het onderzoeksdomein van intra-familiaal geweld waar de nadruk nog steeds hoofdzakelijk ligt op partnergeweld en niet op andere vormen van mis(be)handeling. De studie stelt vast dat één derde van de thuiswonende vrouwen in België af te rekenen krijgt met één of andere vorm van mis(be)handeling, in hoofdzaak emotionele mis(be)handeling. De auteurs vinden hierbij een verband tussen de prevalentie en de integratie van de oudere in de buurt wat hen doet pleiten voor meer aandacht voor buurteffecten in het voorkomen en tegengaan van emotionele mis(be)handeling van ouderen.

De enorme dominantie van het huwelijk enkele decennia geleden maakte dat het gezin en de familie uit de scope van de sociologie verdween. Wie onderzoekt er per slot van rekening constanten in de wetenschap? De ommekeer die gezinnen in Vlaanderen en Nederland doormaakten, gecombineerd met een vergrijzende samenleving waar ook de intergenerationele verhoudingen in snel

tempo anders gedefinieerd worden, resulteerden in hernieuwde aandacht van sociologen én beleidsmakers voor de nieuwe leefsituaties die ontstonden. De investering in een nieuwe (Europese) onderzoeksinfrastructuur was een eerste zichtbare component van die aandacht. Dit themanummer toont aan dat het vaststellen van de maatschappelijke veranderingen omgezet wordt in een toenevend begrijpen van die veranderingen. We kunnen alleen maar hopen dat het een tussenstap blijft die het eerste decennium van de renaissance van de familiesociologie illustreert. Want als we in ogenschouw nemen dat dit themanummer bij lange na niet een compleet overzicht is van de familiesociologische activiteit in Nederland en Vlaanderen, kunnen we met recht spreken van een comeback van de familiesociologie!

BIBLIOGRAFIE

- Amato, P.R. (2000), The Consequences of Divorce for Adults and Children, *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1269-1287.
- Bianchi, S.M. (2000), Maternal Employment and Time With Children: Dramatic Change or Surprising Continuity?, *Demography*, 37, 401-414.
- Dykstra, P.A. (2006), De toekomst van de familiesociologie in Nederland, pp. 224-231 in G. Engbersen & J. de Haan (eds.), *Balans en toekomst van de sociologie*. Amsterdam: Pallas Publications.
- SWR (1996), *Nieuwe perspectieven voor de gezinssociologie. Rapport van de SWR-commissie voor de ontwikkeling van de gezinssociologie*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

